

Andrzej Rykała

MUZULMANIE W POLSKICH DZIEJACH I PRZESTRZENI¹

W ciągu stuleci Tatarzy byli właściwie jedynymi wyznawcami islamu w Polsce. Współcześnie społeczność tatarska utraciła „monopol” na reprezentowanie tego środowiska religijnego. W wyniku imigracji do Polski, szczególnie w ostatnich kilkudziesięciu latach, wzrosła liczba muzułmanów innego pochodzenia etnicznego.

W artykule podjęta została problematyka dotycząca genezy mniejszości muzułmańskiej, jej liczebności, a także opcji tożsamościowo-pokoleniowych i działalności organizacyjnej muzułmanów w Polsce.

Zmiana ukształtowanej przez lata proporcji wewnątrz tutejszej mniejszości muzułmańskiej nakazuje także zastanowić się nad przyszłością islamu w Polsce – czy będzie on bliższy modelowi „tatarsko-europejskiemu” czy też jego „arabsko-bliskowschodniej” wersji.

1. Wstęp

Polska postrzegana jest na ogół jako kraj o wyraźnej dominacji jednego wyznania – rzymskokatolickiego. I choć rzeczywiście pozycję taką, ze względu na liczbę wiernych, ponad 90%, zasięg przestrzennego oddziaływania oraz wpływ na życie społeczne i polityczne, ma w kraju Kościół rzymskokatolicki, to występują obok niego również przedstawiciele innych tradycji religijnych.

Mniejszościowe Kościoły i związki wyznaniowe istniejące w Polsce reprezentują religie wyrosłe zarówno z europejskiej tradycji chrześcijańskiej, w tym katolickiej, prawosławnej i protestanckiej, jak i geograficznie odległej, dalekowschodniej i niechrześcijańskiej tradycji – hinduistycznej i buddyjskiej, dopiero od niedawna obecnej w kraju.

W Polsce, będącej w przeszłości krajem otwartym dla wiernych różnych wyznań, współistnieją także wspólnoty religijne zrzeszające spadkobierców innych niechrześcijańskich tradycji, które, w przeciwieństwie do religii o hinduistycznym i buddyjskim rodowodzie, pojawiły się w tu znacznie wcześniej,

¹ Artykuł jest poszerzoną wersją referatu opublikowanego w materiałach pokonferencyjnych: M. Koter, K. Heffner (red.), *The role of borderlands in United Europe*, „Region and Regionalism”, No. 7, vol. 2, University of Lodz, Silesian Institute in Opole, Silesian Institute, Łódź–Opole 2005, s. 131–147.

stanowiąc nierozzerwalny element struktury religijnej kraju, niemal od zarania jego dziejów. Należą do nich judaizm i islam. Wyznawcy judaizmu, przybywający na ziemię polskie już na przełomie XI i XII w. znaleźli tutaj schronienie przed trwającymi w środkowej i zachodniej Europie prześladowaniami i pogromami oraz dogodne warunki do zapewnienia sobie materialnej egzystencji. W kraju, w którym spotykali się z tolerancją ze strony władców oraz uzyskali możliwość swobodnego uprawiania kultu religijnego, ukształtowało się po upływie kilku stuleci centralne i najliczniejsze skupienie ich własnego narodu, tragicznie zniszczone przez Zagładę II wojny światowej. Z kolei wyznawcy islamu, choć nigdy w historii swojej obecności na ziemiach polskich nie stworzyli tak – jak Żydzi – liczego i liczącego się, w tym przypadku w świecie islamu, skupiska, to w polskich dziejach i przestrzeni zaznaczyli bardzo silnie swoją obecność. Warto przyrzeć się bliżej tej społeczności, tym bardziej że w swojej historii przeszła ona wiele interesujących przeobrażeń.

2. Pierwsi muzułmanie na ziemiach polskich

Zakorzenianie się i rozwój islamu w Polsce następowały etapami. Pierwsi muzułmanie przybywali na ziemię polską już w średniowieczu, zarówno w jego wczesnym, jak i schyłkowym okresie. Można ich podzielić na dwie zasadnicze, znacznie różniące się od siebie, grupy: 1) kupców i podróżników, pochodzących z państw muzułmańskich; 2) żołnierzy, walczących w armiach Mongołów najeżdżających Polskę (w latach 1241, 1259/1260 i 1287/1288). Ich kontakty z Polską, poprzez swój głównie incydentalny charakter, nie stanowiły bezpośredniego zaczątku tego środowiska religijnego².

Bezpośrednią genezę społeczność muzułmańska w Polsce wywodzi od ludności tatarskiej, która pojawiła się w państwie polsko-litewskim w XIV w.³ Tatarzy osiedlający się w granicach Wielkiego Księstwa byli uchodźcami ze Złotej Ordy⁴.

² Muzułmańskim kupcom i podróżnikom historiografia europejska, i nie tylko, zawdzięcza wiele wczesnych relacji o państwie pierwszych Piastów. Materialnym świadectwem ich obecności na ziemiach polskich są także monety wybijane w państwach muzułmańskich.

³ Mianem „Tatarów” określa się na ogół ludy mongolskie. Nazwę tę stosowano początkowo na określenie jednego z plemion mongolskich (podobnie jak nazwę „Mongolowie” stosowano na określenie tylko jednego z plemion wchodzących w skład ordy mongolskiej, wywodzącej się z Wielkiego Stepu), by następnie, wraz z rozwojem imperium mongolskiego, rozszerzyć jej znaczenie na inne plemiona zjednoczone, ok. 1196 r., przez Temudżyna (Czyngis-chana).

W drugim znaczeniu, nazwę „Tatarzy” stosuje się na określenie narodowościowych grup pochodzenia tureckiego, wyznających islam i zamieszkujących głównie tereny byłego ZSRR (Tatarstan, Krym, Syberia, tereny nadwołżańskie), a także Polskę i inne kraje.

⁴ Imperium stworzone przez Temudżyna i jego następców obejmowało, oprócz dużej części Azji, niemal całą Europę Wschodnią. W jego zachodniej części powstało państwo mongolsko-tatarskie, zwane Złotą Ordą

3. Pierwsze próby osadnictwa tatarskiego i tureckiego na Rusi i ziemiach etnicznie polskich

Stwierdzić należy jednak, że ziemie, które w wyniku przesuwania się granic państwa polsko-litewskiego na wschód były w różnych okresach częścią jego terytorium, stanowiły teren osadnictwa tatarskiego już w wieku XIII. Paradoksalnie, biorąc pod uwagę tytuł opracowania, tę pierwszą grupę osiedleńców stanowili na ogół Tatarzy wierni swojej rodzimej tradycji religijnej i niebędący wyznawcami islamu. Powstanie najstarszych osad tatarskich na ziemiach Rusi Halickiej wiązać należy z emigracją przeciwników polityki wyznaniowej muzułmańskiego władcy Złotej Ordy, Berke-chana (1257–1266), która prowadziła do prześladowań zwolenników starej religii mongolskiej (szamanizmu). Chęć zachowania wierności rodzimej religii – mającej wielu zwolenników, nawet wśród arystokracji ordyńskiej – wymusiła na niektórych rodach tatarskich emigrację na Ruś. W drugiej połowie XIII w. założono na Rusi m. in. takie osady tatarskie, jak: Bokata, Koczubejów, Kotłubejów, Makarów Tatarski oraz kilka innych wsi ze słowem Tatarzyska w nazwie (Borawski, Dubiński 1996). Ludność ta przyjęła dosyć szybko miejscową, tj. ruską, kulturę oraz język. Podobną genezę miały także osady tatarskie założone, mniej więcej w tym samym czasie, na Podolu. W XIV w. część mieszkańców opuściła je udając się do Dobruży.

Osiedlanie się koczowników w drugiej połowie XIII w. na ziemiach ruskich nie było zjawiskiem nowym. Rozwinięte osadnictwo tureckie istniało na Rusi Kijowskiej już w XI w. Swoje kolonie osadnicy tureccy (Oguzowie, Berendejowie i Pieczyngowie) zakładali głównie na Ziemi Kijowskiej, Perejesławskiej i Czernihowskiej (Borawski, Dubiński 1996). Osadnictwo to miało charakter wojskowy. Książęta ruscy, przyjmując do siebie koczowników tureckich oraz godząc się na zachowanie ich struktury rodowo-plemiennej i organizacji wojskowej, dążyli do wzmocnienia swojej siły zbrojnej, głównie poprzez ochronę granic Rusi przed najazdami innych ludów koczowniczych. Osadnicy tureccy pod wpływem ruskiego otoczenia przyjęli chrześcijaństwo, porzucili koczowniczy tryb życia i stopniowo wtopili się w okoliczną ludność. Osadnictwo tureckie na Rusi Kijowskiej zostało zasilone jeszcze w pierwszej

(XIII–XV w.). Złota Orda (nazwa pochodzi od żółtej barwy namiotów ordy) w swym największym zasięgu obejmowała terytoria na zachód od Irtyżu do gór Kaukazu, Morza Czarnego, dorzecza Wołgi i Kamy, przy uzależnieniu wszystkich księstw ruskich.

Mongołowie stanowili niewielki procent ludności w utworzonym przez siebie państwie (wywodzili się z kilku tysięcy wojowników i towarzyszących im rodzin), głównie nieliczną warstwę rządzącą. Mongolscy najeźdźcy szybko zostali zasymilowani przez turekojęzyczną ludność tubylczą (głównie Kipczaków i Bułgarów). Mimo przyjęcia kultury, języka i religii (islam) podbitych ludów tureckich, zachowali jednak wierność mongolskiej tradycji. I właśnie tę ludność Złotej Ordy, która powstała w wyniku asymilacji mongolskich zdobywców przez tureckich Kipczaków nazywano w Europie Tatarami.

połowie wieku XIII przez uciekających przed najazdem mongolskim Kipczaków (Połowców).

Również złożoną genezę miało osadnictwo tatarskie i tureckie na ziemiach etnicznie polskich. Z dużym stopniem prawdopodobieństwa można wiązać je, podobnie jak na Rusi, z ucieczką w wieku XIII Kipczaków po zajęciu ich ziem przez Mongołów. Z kolei w wyniku przegranych walk osiedliły się tu zorganizowane grupy uciekinierów z ogarniętej wojną wewnętrzną Złotej Ordy. Na Ziemi Krakowskiej szukało schronienia ok. 1300 r. kilka tysięcy zbiegłych wojowników, z których część osiedliła się tu, zapewniając ochronę południowo-wschodniej granicy państwa przed najazdami innych Tatarów. W większości przyjęli oni normy kulturowe nowego otoczenia: przeszli na katolicyzm oraz porzucili koczowniczy tryb życia.

4. Tatarzy muzułmanie w dziejach i przestrzeni państwa polsko-litewskiego

Trwały rozwój skupisk muzułmańskich w Polsce nastąpił jednak – o czym już wspomniano – dopiero wraz z osiedleniem się ludności tatarskiej w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pojawienie się pierwszych grup Tatarów odnotowano w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego już na początku XIV stulecia, a zatem niemal w początkowym okresie jego dziejów. Tatarów, którzy jako pierwsi weszli w kontakt z Litwą, można podzielić na cztery podstawowe grupy:

- 1) wziętych do niewoli, którzy za rządów na Litwie wielkiego księcia Giedymina (1305–1341) brali udział w najazdach na jego państwo,
- 2) przyjętych na służbę wojskową, którzy wykorzystywani byli jako sojusznicy w walkach z wrogami Litwy, głównie z Zakonem Krzyżackim,
- 3) uciekinierów ze Złotej Ordy, którzy – wierni mongolskiej tradycji religijnej – musieli chronić się przed polityką represji, jaka spadła na nich za rządów, dokonującego islamizacji kraju, chana Uzbeka (1312–1342),
- 4) uciekinierów ze Złotej Ordy (w latach 70. i 80. XIV w.), którzy szukali schronienia (m. in. na Zadnieprzu) na skutek przegranych walk „wewnętrznych” (z Białą Ordą) i zewnętrznych, toczonych przez to państwo (m. in. z Rosją na Kulikowym Polu w 1380 r.).

Choć pierwsze grupy Tatarów dotarły na ziemie litewskie już na początku XIV stulecia, to tatarska ludność muzułmańska pojawiła się tam właściwie pod koniec tego wieku, za panowania wielkiego księcia Witolda (1392–1430)⁵. Wraz z jej przybyciem rozpoczął się trwały rozwój kolonizacji tatarskiej na ziemiach

⁵ W końcu XIV w. – okres panowania w Wielkim Księstwie Litewskim Witolda – zakończył się proces islamizacji Złotej Ordy.

państwa polsko-litewskiego. Samego księcia tradycja i historia uczyniły twórcą osadnictwa Tatarów na Litwie. Tatarów, którzy – w przeciwieństwie do ich pobratymców osiedlonych mniej więcej w tym samym czasie w ekumenach narodowych Polski i Rusi – nie ulegli procesowi całkowitej asymilacji.

Główną przyczynę napływu największych grup imigrantów tatarskich stanowiły długoletnie wojny wewnętrzne w imperium mongolskim – toczone między potomkami jego twórcy, Czyngis-chana – jak i zewnętrzne, z udziałem ludów tataro-mongolskich. Wśród przybywających byli więc zarówno członkowie rodów panujących i zbiegli pretendenci do tronu, wraz ze swoim otoczeniem, jak i dobrowolni emigranci, najemnicy oraz jeńcy wojenni.

Tatarzy otrzymywali od książąt litewskich ziemie z obowiązkiem służby wojskowej w osobnych chorągwiach rodowo-plemiennych. Rozmieszczenie najstarszych osad tatarskich wskazuje, że osadnictwo to na początku miało w dużej mierze właśnie charakter wojskowy – obronny i strategiczny. Wsie tatarskie lokalizowano najczęściej w pobliżu stołecznych grodów i w okolicach warownych zamków, takich jak Wilno, Grodno, Troki, Kowno, Punie, Lida, Krewa i Nowogródek, gdzie miały pełnić funkcje strażnic wojskowych (Borawski, Dubiński 1996). Poza tymi ośrodkami Tatarzy osadzani byli także na obszarach granicznych, które mieli obowiązek strzec. Wielki Książę Witold z osad tatarskich utworzył pas obronny przeciw Zakonowi Krzyżackiemu i Zakonowi Kawalerów Mieczowych⁶. Nie prowadził on natomiast podobnej akcji osadniczej w południowym pasie przygranicznym Wielkiego Księstwa Litewskiego, który narażony był na najazdy pobratymców ordyńskich. Należy pamiętać, że imigranci tatarscy otrzymywali zgodę na osiedlanie się również poza terenami przygranicznymi, a więc nie tylko na Litwie właściwej, ale także, chociaż już nie tak powszechnie, na Polesiu, Zadnieprzu i Wołyniu. Na Ukrainie, Wołyniu i w Małopolsce – w województwach podlegających Koronie Polskiej, do połowy XVII w. osiedlono także wielu jeńców tatarskich.

Pierwotne osadnictwo tatarskie na Litwie można podzielić na dwa zasadnicze typy. Pierwszy typ – to osadnictwo „ziemskie” (na prawie wojennym) powstałe w wyniku dobrowolnej imigracji ordyńskich sułtanów i murzów, wraz z podległymi im wojskami. Drugi typ – to osadnictwo „miejskie”, ukształtowane głównie, zwłaszcza w początkowym okresie, przez jeńców tatarskich. Tatarzy miejscy zamieszkiwali osobne, na ogół peryferyjne, ulice, zwane kątami tatarskimi (największe skupiska Tatarów występowały w Wilnie, Trokach, Grodnie, Mińsku Litewskim).

Zróznicowanie w zakresie praw, na jakich osiedlano ludność tatarską było powiązane z jej niejednakowym położeniem społeczno-prawnym i ekonomicznym. Pozycję zdecydowanie najbardziej uprzywilejowaną zajmowali potomkowie rodów możnowładczych, którzy otrzymywali największe posiadłości

⁶ Obszar najstarszego osadnictwa tatarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim – jak wskazuje wielu badaczy – nawiązywał do dawnej, piętnastowiecznej granicy krzyżackiej.

ziemskie wraz z poddanymi chłopami. Uzyskiwali oni także przywileje gwarantujące im wolność wyznania oraz bezpieczeństwo osobiste. Ciężył na nich jednakże – jako posiadaczach ziemskich – obowiązek wystawiania konnej służby wojskowej.

Niżej usytuowani w hierarchii społeczno-prawnej i ekonomicznej byli „zwykli” wojownicy (tzw. Tatarzy-kozacy), którzy przybyli na Litwę w wojskach ordyńskich sułtanów i murzów. Obejmowali oni w użytkowanie niewielkie posiadłości ziemskie. Byli ludźmi wolnymi, zobowiązanymi jednakże, poza służbą wojskową, do pełnienia różnego rodzaju posług na rzecz wielkiego księcia i jego urzędników (służby transportowej, kurierskiej, policyjnej, strażniczej, myśliwskiej i budowlanej).

W najgorszym położeniu znajdowali się jeńcy tatarscy. Jeńcy byli na ogół odsyłani do osad tatarskich (gdzie osadzano ich na roli) lub osiedlani w miastach (gdzie trudnili się głównie garbarstwem, furmaństwem, kupiectwem i ogrodnictwem). Byli pozbawieni wszelkich praw, będąc przy tym niejednokrotnie podmiotem handlu i darowizn. Zmuszano ich na ogół również do zmiany wyznania. Nielicznych przyjmowano na służbę gospodarską w chorągwiach tatarskich.

Ludność tatarska od samego początku kultywowała swoją tradycję religijną, stanowiącą podstawowy wyróżnik jej odrębności. Podlegała więc własnemu prawu religijnemu, opartemu na Koranie, które funkcjonowało jednak tylko w gminach muzułmańskich (w sprawach wykraczających poza gminę muzułmańską Tatarzy podlegali sądownictwu ziemskiemu). Gmina religijna (dżemiat) była instytucją, w której koncentrowało się życie religijne Tatarów. Przywódcą religijnym gminy muzułmańskiej był imam (mułła). Poza obowiązkami religijnymi (przewodzeniu modłom) pełnił on również obowiązki urzędnika stanu cywilnego: prowadził księgi metrykalne urodzeń, zgonów i ślubów⁷. Centrum życia religijnego w gminie był meczet. Pierwsze świątynie muzułmańskie w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego powstały najprawdopodobniej pod koniec wieku XIV, wraz z przybyciem pierwszych większych grup Tatarów. Wybudowano je we wszystkich większych skupiskach tatarskich, m. in. w Wilnie, Soroku Tatarach, Wace, Nowogródku i Trokach (rys. 1).

⁷ Od XVI w., ze względu na zanikającą wśród ludności tatarskiej w Rzeczypospolitej znajomość liturgicznego języka arabskiego, funkcję imamów pełnili głównie duchowni sprowadzani z Krymu i Turcji.

Rys. 1. Większe skupiska tatarskie (XVI–XVII w.)

Źródło: oprac. własne na podstawie Miśkiewicz 1993; Borawski, Dubiński 1996; Bohdanowicz, Chazbijewicz, Tyszkiewicz 1997

Ponadto w powiecie trockim (w miejscowościach Bazary, Gudziany, Huszejmany, Ponary, Prudziany, Rejze, Sienkiewiczze, Solkieniki, i Winksznupie), w powiecie wileńskim (Kiena, Łukiszki, Mereszłany, Niemiec i Poniemunie), w powiecie grodzieńskim (Bohoniki i Kruszyniany), w powiecie lidzkim

(Niekraszuńce), w powiecie oszmiańskim (Dowbuciszki), w powiecie nowogródzkim (Łowczyce), w powiecie mińskim (Mińsk Litewski) i w powiecie brzesko-litewskim (Studzianka). Na Wołyniu, wchodzącym od 1569 r. w skład Korony Polskiej, meczety tatarskie znajdowały się w Ostrogu i Juwkowcach, na Podolu natomiast – w Niemirowie (Borawski, Dubiński 1996).

Wolność wyznania, którą cieszyli się Tatarzy w państwie polsko-litewskim, nie była przez wieki zagrożona. Nawet w okresie największego wzrostu nietolerancji ze strony Kościoła katolickiego wobec innowierców, w drugiej połowie XVI w., Tatarom nie odebrano tych gwarancji (jako, że islam „nie odbierał” mu wyznawców).

Od połowy XVI w. proces osiedlania ludności tatarskiej na ziemiach Rzeczypospolitej nie był już tak „masowy”⁸. Główny trzon osiedleńców tatarskich stanowili emigranci z Chanatu Krymskiego – głównie przedstawiciele możliwych rodów i ich poddani oraz jeńcy ordyńscy⁹. Występowały także zjawiska przeciwne, szczególnie w drugiej połowie XVII w., polegające na emigracji Tatarów na ziemie objęte granicami imperium tureckiego¹⁰.

Malejąca liczba imigrantów osłabiała stopniowo więzi społeczno-kulturowe Tatarów Rzeczypospolitej z obszarem ich wychodźstwa, co nie pozostawało bez wpływu na zanik wielu elementów świadczących o odrębności tej grupy (języka, obyczajów).

Istotne znaczenie dla dziejów ludności tatarskiej na ziemiach koronnych, które stanowią fragment obszaru współczesnej Polski, miały nadania królewskie z czasów króla Jana III Sobieskiego. Otrzymanie posiadłości ziemskich na Podolu – w zamian za służbę wojskową w armii koronnej – zakończyło w pewnym sensie zasadniczy proces kształtowania się skupisk tatarskich w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. I choć podlegały one później licznym, demograficznym i społeczno-kulturowym, przemianom zarówno w okresie zaborów (m. in. w wyniku emigracji, głównie do Turcji, Tatarów niepokorzonych

⁸ W XVI i XVII w. zaczęli się również osiedlać przedstawiciele innych ludów wschodnich – Czerkiesów, Czeremisów, Nogajów. Wśród osiedleńców znajdowali się także jeńcy wzięci do niewoli w wojnach z Turkami. Choć wywodzili się z różnych nacji zamieszkujących imperium osmańskie, nazywano ich potocznie Tatarami lub Turczynami.

⁹ Na początku XV w. Złota Orda rozpadła się na chanaty syberyjski, kazański, krymski, uzbeki i inne. Chanat Tatarów Krymskich, powstały jako odnoga Złotej Ordy, dotrwał aż do wieku XIX, współpracując ściśle z Rosją.

¹⁰ Emigracja ta była wynikiem splotu sytuacji ludności tatarskiej w Polsce i wydarzeń politycznych dokonujących się na arenie międzynarodowej. Odebranie części praw ludności tatarskiej wywołało bowiem falę niezadowolenia, której kulminacją był tzw. bunt Lipków (2000–3000 ludzi), polegający na przejściu chorągwi tatarskich na stronę turecką, dokonujący się ponadto w okresie wyjątkowym w dziejach Tatarów w Polsce, tj. w okresie wojen polsko-tureckich. W 1672 r. na stronę turecką przeszły, szukając kontaktu i wsparcia u swych współwyznawców w Turcji, chorągwie tatarskie z armii koronnej. W 1677 r., po zatwierdzeniu przez sejm dawnych praw i przywilejów oraz uchwaleniu amnestii dla Tatarów, wielu Lipków powróciło do Polski. Ponadto król Jan III Sobieski wynagrodził żołnierzy chorągwi tatarskich ziemiami w Wielkim Księstwie Litewskim.

Prześladowania ze strony szlachty i wojsk saskich były także przyczyną emigracji części ludności tatarskiej do Turcji – Dobrudży i Mołdawii, gdzie istniały już osady Tatarów z Polski – w I poł. XVIII w.

z rozbiarami Rzeczypospolitej, zsylek i konfiskat mienia tatarskich patriotów), jak i niepodległej Rzeczypospolitej (będących konsekwencją rozdzielenia granicami politycznymi ludności tatarskiej, utrudniającego jej wzajemne kontakty i przyspieszającego procesy asymilacji), część z nich przetrwała do dzisiaj.

Po drugiej wojnie światowej w wyniku zmiany granic państwowych w Polsce znalazły się tylko nieliczne skupiska muzułmanów pochodzenia tatarskiego (m. in. w Bohonikach, Kruszynianach, Białymstoku, Krynkach, Sokółce i Suchowoli). W ramach akcji repatriacyjnej dołączyła do nich część muzułmanów z tzw. kresów. Większość repatriantów osiedliła się jednak na tzw. Ziemiach Odzyskanych, tworząc większe skupiska m. in. w Jeleniej Górze, we Wrocławiu, w Legnicy, Oleśnicy, Krośnie Odrzańskim, Gorzowie Wielkopolskim, Trzciance Lubuskiej, Stargardzie Szczecińskim, Szczecinie, Wałczu, Szczecinku, Gdańsku, Olsztynie i w Elblągu. Osadnictwo muzułmanów pochodzenia tatarskiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych nie tworzyło już tak zwartych skupisk, jak na „kresach”. Nie było również tak liczne. Powody te w znaczącym stopniu zadecydowały o postępującym procesie asymilacji tamtejszej ludności tatarskiej, prowadzącym do całkowitego zaniku wielu nowych skupisk (przyczyniła się do tego także reemigracja wielu nowych osadników na Podlasie).

Tabela 1

Zmiany liczby ludności tatarskiej w Polsce od pocz. XVI w. do 2002 r.

Okres	Liczba Tatarów (przybliżona) w tys.
I połowa XVI w.	3,3
I połowa XVI w.	7,0
XVII w.	9,0
Koniec XVIII w.	13,0 ^a
I połowa XIX w.	5,0
1897 r.	13,0 ^b
1914 r.	12,5 ^b
1935 r.	5,5
Lata 70. XX w.	3,5
2002 r.	0,5 ^c

^a Uwzględniono tylko Tatarów posiadających ziemię wraz z rodzinami, ^b wraz z muzułmanami skoszarowanymi w wojsku rosyjskim, ^c na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r.

Źródło: oprac. własne.

Przez wieki obecności na ziemiach Rzeczypospolitej społeczność tatarska wtapiała się stopniowo w obce etnicznie, kulturowo i religijnie otoczenie (tab. 1). Tracąc wiele cech swojej odrębności, jedną z nich – choć silnie zmodyfikowaną – zachowała do dziś. Jest nią religia – islam.

5. Nietatarscy muzułmanie na ziemiach polskich

Rola, jaką odegrali Tatarzy w rozwoju religii muzułmańskiej na ziemiach polskich jest nie do przecenienia. Przez wieki byli oni właściwie jedynymi wyznawcami islamu w Polsce. Stąd też obszerne miejsce, jakie im poświęcono w ramach prezentacji genezy społeczności muzułmańskiej w Polsce. Należy pamiętać jednak, że dzisiaj Tatarzy nie są jedynymi reprezentantami mniejszości muzułmańskiej w Polsce. Do Polski docierali też, choć nie tak „masowo”, i na ogół sporadycznie, muzułmanie innego pochodzenia etnicznego.

Wspomniano już o pierwszych muzułmanach – kupcach i podróżnikach – przybywających na ziemie polskie w średniowieczu. Choć misje handlowe i podróże były przyczyną kontaktów muzułmanów z państwem polskim również w następnych stuleciach, to na ogół nie skutkowały one powstaniem jakiegos bardziej znaczącego skupiska muzułmańskiego. Sytuację tę częściowo zmieniły wydarzenia polityczne i procesy ekonomiczne, jakie zachodziły na ziemiach polskich w XVIII, a szczególnie w XIX w. Utrata niepodległości i zabór części ziem polskich przez Cesarstwo Rosyjskie sprzyjały nawiązywaniu kontaktów z tamtejszymi muzułmanami. Rozwój przemysłu był z kolei zachętą i wyzwaniem dla muzułmańskich kupców i drobnych przedsiębiorców, głównie rzemieślników. Możliwość podjęcia własnej działalności gospodarczej na rozwijającym się, chłonnym nowości, rynku ułatwiała podejmowanie decyzji o osiedleniu się na stałe. Zwiększaniu częstotliwości kontaktów z muzułmanami sprzyjało także, szczególnie w XIX w., zainteresowanie kulturą Orientu, co, w pojedynczych przypadkach, również skutkowało decyzjami o pozostaniu na ziemiach polskich (m. in. znawców sztuki islamskiej, „artystów-rzemieślników”).

Intensywność kontaktów z wyznawcami islamu z imperium rosyjskiego wzrosła w drugiej połowie XIX w., wraz z rozwojem połączeń kolejowych z Petersburgiem. W wyniku tych ułatwień nastąpił dalszy, choć nigdy „masowy”, napływ muzułmanów. Wśród imigrantów dominowali wyznawcy islamu z terytorium Rosji, głównie z Krymu, Kaukazu (m. in. Azerowie), a także, znani z tradycji kupieckich, Persowie, Turcy i Arabowie. Głównym centrum osadnictwa muzułmańskiego była Warszawa – najważniejszy politycznie i gospodarczo ośrodek na ziemiach polskich.

Do Królestwa Polskiego, przede wszystkim do miast będących siedzibami guberni i większych garnizonów wojskowych, przenosili się także muzułmańscy przedstawiciele rosyjskiego wojska i reprezentującej władze zaborcze kadry urzędniczej, a wśród nich, obok Tatarów nadwołżańskich i krymskich, głównie Azerowie, Baszkirzy, Uzbeki, Czerkiesi.

Kolejne, istotne zmiany w dziejach społeczności muzułmańskiej w Polsce nastąpiły w XX i XXI w., w związku z intensyfikacją kontaktów na arenie międzynarodowej. Oprócz kontaktów ekonomicznych, które stanowiły w głównej mierze genezę osadnictwa muzułmańskiego na ziemiach polskich w XVIII

i XIX w., o powstaniu nowych skupisk zadecydowały także czynniki natury politycznej i kulturalnej. W wyniku nawiązania kontaktów dyplomatycznych z krajami tradycji muzułmańskiej pojawili się w Polsce reprezentujący je dyplomaci. Na polskich uczelniach podjęli naukę – począwszy od lat 60., a na większą skalę od lat 70. – studenci z tychże krajów. Wielu z nich po ukończeniu studiów pozostało w Polsce na stałe. Poza tymi grupami pojawili się oczywiście muzułmanie, których przyciągnęła tu najbardziej pierwotna przyczyna wszelkich kontaktów tej ludności z Polską, tj. przyczyna ekonomiczna. Szczegółne ożywienie w kontaktach gospodarczych nastąpiło na początku lat 90., wraz ze zmianami ustrojowymi w Polsce. Należy przy tym zaznaczyć, że z grupy muzułmanów rozpoczynających działalność gospodarczą w Polsce, tylko część osiedliła się w niej na stałe. Ponadto prowadzenia działalności gospodarczej podjęło się wielu absolwentów polskich uczelni, osiadłych lub planujących tu osiąść.

Wśród muzułmanów przybywających do Polski na pobyt stały lub tymczasowy – w związku z prowadzoną działalnością polityczną (dyplomatyczną), pracą, nauką, a nawet w celach turystycznych – znajdują się również uchodźcy, a więc osoby, które wyemigrowały ze swoich krajów z powodu uzasadnionej obawy przed prześladowaniami ze względów rasowych, religijnych, narodowościowych, przynależności do określonych grup społecznych lub poglądów politycznych, i – z tych przyczyn – nie chcą lub nie mogą do nich wrócić¹¹. Osoby te korzystają z trzech różnych form ochrony: statusu uchodźcy, zgody na pobyt tolerowany lub ochrony czasowej¹². Początkowo, tj. na początku lat 90. XX w., wśród uznanych uchodźców dominowali muzułmanie z Bośni i Hercegowiny, Rosji (głównie narodowości czeczeńskiej), Somalii i Afganistanu. Na początku XXI w. zdecydowaną większość spośród muzułmanów wnioskujących o status uchodźcy, a także uznanych uchodźców stanowią Czeczeni¹³. Pierwsi uchodźcy z Czeczenii pojawili się w Polsce w 1994 r.¹⁴ Pewna grupa muzułmanów przebywa na terenie Polski także w aresztach deportacyjnych, z powodu podejmowania nielegalnych prób przekroczenia granicy.

¹¹ Uchodźcy pochodzący z krajów o tradycji islamskiej stanowili od 1991 r. – od kiedy Polska jest stroną Konwencji Genewskiej o statusie uchodźcy – najliczniejszą grupę.

¹² Uzyskanie zgody na pobyt tolerowany nie daje prawa do pomocy integracyjnej (udzielanej w celu rozpoczęcia samodzielnego życia: znalezienia pracy, mieszkania, nauki języka), którą państwo oferuje uznanym uchodźcom. Ochrona czasowa stosowana jest natomiast w przypadku masowego napływu cudzoziemców, np. w wyniku wybuchu wojny.

¹³ W 2003 r. spośród 5581 Czeczenów wnioskujących o status uchodźcy, 187 osobom taki status nadano. W dalszej kolejności wśród muzułmanów składających wnioski o status uchodźcy znaleźli się obywatele Afganistanu (251 wniosków) i Pakistanu (150). Czeczeni dominowali także wśród wszystkich wnioskujących o status (ponad 80%) i uznanych uchodźców w 2003 r. (<http://www.unhcr.pl/>)

W pierwszym półroczu 2004 r. o status uchodźcy starało się ok. 2,5 tys. muzułmanów narodowości czeczeńskiej. Uzyskały go 102 osoby, a 325 otrzymało zgodę na tzw. pobyt tolerowany, czyli prawo do pobytu i pracy w Polsce (<http://www.unhcr.pl/>).

¹⁴ Od 1994 r. o status uchodźcy wystąpiło w Polsce ponad 10 tys. Czeczenów, z których jedynie 375 status taki otrzymało (<http://www.unhcr.pl/>).

Należy podkreślić, że część z dotychczasowych, głównie uznanych, uchodźców muzułmańskich przebywających w Polsce nawiązała już kontakt z tutejszymi środowiskami religijnymi.

Poza wymienionymi grupami mniejszość muzułmańską współtworzą także osoby narodowości polskiej, które pod wpływem kontaktów z tradycją islamu (zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami) przyjęły wiarę Mahometa. Zjawisko przechodzenia Polaków na islam ma długą, sięgającą co najmniej XVIII w., tradycję. Najbardziej znane przypadki zmiany wyznania dotyczą okresu rozbiorów, kiedy niektórzy polscy działacze polityczni i wojskowi, nie mogąc prowadzić swojej dotychczasowej działalności publicznej w granicach państw zaborczych, postanowili kontynuować ją pod zwierzchnictwem sprzyjających Polakom władców osmańskich. Nie bez wpływu na takie decyzje pozostawało także zainteresowanie kulturą Orientu.

Większe rozmiary zjawisko przechodzenia na islam przybrało w drugiej połowie XX w., wraz z rozwojem wielu nowych środków komunikacji między ludźmi, ułatwiających zdobywanie informacji o innych religiach, w tym o islamie, oraz bezpośrednim poznawaniem wielu kultur, będącym zarówno efektem podróży turystycznych do krajów o tradycji muzułmańskiej, jak i styczności z muzułmanami przebywającymi w kraju.

Zjawisko przechodzenia na islam jest bardzo charakterystyczne dla osób, a dokładnie kobiet, wstępujących w związek małżeński z osobą tego wyznania. Kobiety, często za namową partnera, ale także w wyniku własnych decyzji, decydowały się przyjąć religię współmałżonka. Czyniły to często w trosce o własny związek małżeński, chcąc tworzyć go na bazie wspólnych wartości, i własne dzieci, by uchronić je przed wieloma dylematami wynikającymi ze złożoności sytuacji, jakie rodzą wielowyznaniowe małżeństwa.

Wśród przechodzących na islam dominują ludzie młodzi. Reprezentują oni różne grupy społeczno-zawodowe, choć najwięcej jest studentów, pracowników naukowych, artystów, dziennikarzy, muzyków¹⁵.

Konwersja na islam jeszcze na początku lat 90. była zjawiskiem zupełnie marginalnym. W ostatnich latach zjawisko to przybrało jednak na sile. Przyjmuje się, że wzrost liczby konwersji nastąpił, paradoksalnie, po 11 września 2001 r., a więc po dniu ataku terrorystycznego na Nowy Jork. Nagłośnienie informacji o religii terrorystów, w imię której rzekomo tego ataku dokonano, spowodowało bowiem większe zainteresowanie jej przesłaniem i zasadami. Dla wielu, szczególnie młodych i zbuntowanych osób, islam okazał się wyzwaniem rzuconym dotychczasowemu porządkowi społecznemu, który próbowali oni zanegować. Wielu spośród nich nową wiarę traktowało także jako wyraz pewnej mody, z którą w parze nie szło, niestety, zgłębianie jej tajników. Bardzo duży

¹⁵ Oprócz konwersji na islam dokonywanych przez osoby narodowości polskiej występują także przypadki neofitów rekrutujących się spośród imigrantów z krajów muzułmańskich, którzy dopiero w Polsce przyjęli tę religię.

odsetek konwertytów, traktujących nową religię w sposób powierzchowny, porzuca ją, a nawet powraca do swojego dawnego wyznania.

Istnieją oczywiście także inne, bardzo indywidualne, przyczyny przechodzenia na islam, jednak wszystkie te przypadki wymagają dodatkowych, bardziej szczegółowych studiów badawczych.

6. Działalność organizacyjna muzułmanów w Polsce

Muzułmanie przebywający w Polsce reprezentują różne odłamy islamu¹⁶. Podział ten ma swoje odzwierciedlenie w różnorodności działających w Polsce organizacji muzułmańskich. Mimo tych religijno-organizacyjnych podziałów można wyróżnić pewne wspólne fundamenty doktrynalne, do których wierni różnych tradycji muzułmańskich w Polsce się odwołują. Podstawą wiary wyznawców islamu jest bowiem jego święta księga, *Koran*, zawierająca wszystkie najważniejsze zasady doktrynalne tej religii. Drugim, po Koranie, źródłem doktryny islamu jest tzw. *sunna*, czyli teoria i praktyka ortodoksji muzułmańskiej, zwana także *Tradycją*. Pięć podstawowych zasad, którymi, jako wyznawcy islamu, się kierują, to:

1. Wyznanie wiary (*szahada*): *Nie ma Boga oprócz Allaha, a Mahomet jest Jego prorokiem*.

2. Modlitwa (*salat*) – odprawiana pięć razy dziennie, z twarzą zwróconą w stronę Mekki.

3. Jałmużna (*zakat*) – określona część dochodów, którą muzułmanin ma obowiązek oddawać biednym.

4. Post (*saum*) – w ciągu dziewiątego miesiąca roku muzułmańskiego (ramadanu), muzułmanin ma obowiązek powstrzymywać się od jedzenia i picia od wschodu do zachodu słońca.

¹⁶ Islam nie był i nie jest religią jednorodną. Dzieli się na wiele odłamów, w tym dwa skupiające największą liczbę wiernych i występujące niemal od jego zarania: sunnizm („ludzie tradycji i zgodnej opinii”) i szytyzm („stronnictwo Alego”). U ich genezy leżały w większym stopniu kwestie natury politycznej niż zasady dogmatyczne. W sporze o inwestyturę po śmierci Proroka Muhammada jedna z grup uważała, że władzę w kalifacie powinien przejąć Ali Ibn Abi Talib, kuzyn i zięć Proroka, inna grupa twierdziła, że prawo do dziedziczenia po Proroku powinno być udziałem jego rodu. Zwolennicy Alego – Szyici – utworzyli odrębne ugrupowanie w łonie islamu, którego szczególną cechą jest wiara w imamów, czyli ziemskich przewodników ludzi. Szyizm uznaje istnienie łańcucha pięciu, siedmiu lub dwunastu imamów, z których ostatni zniknął w niejasnych okolicznościach i pojawił się ponownie jako prorok (*mahdi*). Sunniti z kolei, to zwolennicy sposobu postępowania, reguł, wypowiedzi i wartości wyznawanych przez Muhammada oraz jego towarzyszy i pierwszych czterech prowadzonych przez Boga kalifów: Abu Bakra, Umara, Usmana i Alego.

U podłoża podziału leżały także zasady dogmatyczne, dotyczące funkcji, jakie powinna pełnić osoba następująca po Proroku. Sunniti stoją na stanowisku, że „następca” Proroka był jego kalifem tylko jako władca nowo założonej gminy, szyici – że następcy powierzono również ezoteryczną wiedzę i że jest on interpretatorem nauk religijnych. Między szytyzmem i sunnizmem istnieje zatem zarówno różnica w kwestii następstwa politycznego, jak i autorytetu religijnego.

5. Pielgrzymka do Mekki (*hadżdż*) – muzułmanin musi ją odbyć przynajmniej raz w życiu, jeśli pozwala mu na to sytuacja materialna.

W Polsce działa pięć muzułmańskich organizacji religijnych mających osobowość prawną: Muzułmański Związek Religijny (MZR) – prowadzący działalność na podstawie ustawy o stosunku państwa do danego kościoła lub innego związku wyznaniowego oraz Stowarzyszenie Jedności Muzułmańskiej, Liga Muzułmańska, Islamskie Zgromadzenie Ahl-ul Bayt i Stowarzyszenie Muzułmańskie „Ahmadiyya” – na podstawie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (tab. 2).

Tabela 2

Wyznania tradycji islamskiej działające w Polsce w 2004 r. ^a

Odłam islamu	Nazwa Wspólnoty	Liczba wiernych	Liczba duchownych
Sunnicki	Muzułmański Związek Religijny	5 000	*
	Liga Muzułmańska	*	*
Szyicki	Stowarzyszenie Jedności Muzułmańskiej	57	2
	Islamskie Zgromadzenie Ahl-ul Bayt	52	2
Ruch Ahmadiyya	Stowarzyszenie Muzułamańskie „Ahmadiyya”	38	1
Razem		5 147 ^b	5 ^c

* brak danych; ^a zarejestrowane na podstawie ustawy o stosunku państwa do danego Kościoła lub innego związku wyznaniowego oraz ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania; ^b bez uwzględnienia wiernych skupionych w Lidze Muzułmańskiej; ^c bez uwzględnienia duchownych Muzułmańskiego Związku Religijnego i Ligi Muzułmańskiej.

Źródło: oprac. własne na podstawie *Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002*, GUS, Warszawa 2002 oraz badań własnych.

Wśród wyznań tradycji muzułmańskiej w Polsce najliczniejszą grupę – 5 tys. osób – stanowi Muzułmański Związek Religijny. Jest wspólnotą sunnicką, zrzeszającą głównie przedstawicieli społeczności tatarskiej. Skład etniczny Związku ma odzwierciedlenie w jego strukturze organizacyjnej, którą w 2004 r. współtworzyło 8 gmin wyznaniowych: Bohonicka, Kruszyniańska i Białostocka – gminy powstałe w miejscach tradycyjnego osadnictwa ludności tatarskiej, oraz Gdańska, Gorzowska, Warszawska, Poznańska i Bydgoska – utworzone m. in. dla reprezentowania jej późniejszych skupisk (rys. 2).

Związek sprawuje opiekę nad dwoma zabytkowymi meczetami w Kruszynianach i Bohonikach, domami modlitwy w Białymstoku i Suchowoli, meczetem w Gdańsku oraz Centrum Islamskim w Warszawie¹⁷. Na czele MZR

¹⁷ Meczec w Gdańsku oraz Centrum Islamskie w Warszawie podlegają pośrednio Światowej Lidze Muzułmańskiej.

stoi Najwyższe Kolegium Muzułmańskie, któremu przewodniczy mufti – najwyższy zwierzchnik polskich muzułmanów, najwyższy znawca prawa islamskiego, mający prawo do wydawania fatw¹⁸.

Stowarzyszenie Jedności Muzułmańskiej, liczące 57 członków, jest wspólnotą szyicką, której podstawą wiary, oprócz Koranu i sunny, są nauki immamów szyickich. Główny nacisk kładzie na głoszenie jedności w islamie, co znalazło odzwierciedlenie w jego nazwie, oraz jedności Boga wyrażanej szahadą „La ilaha illallah” („Nie ma Boga prócz Allaha”). Stowarzyszenie organizuje kursy z podstaw islamu oraz aktywnie uczestniczy w konferencjach i sesjach naukowych poświęconych religii. Wspólnotę tworzą przede wszystkim Polacy, którzy przyjęli islam.

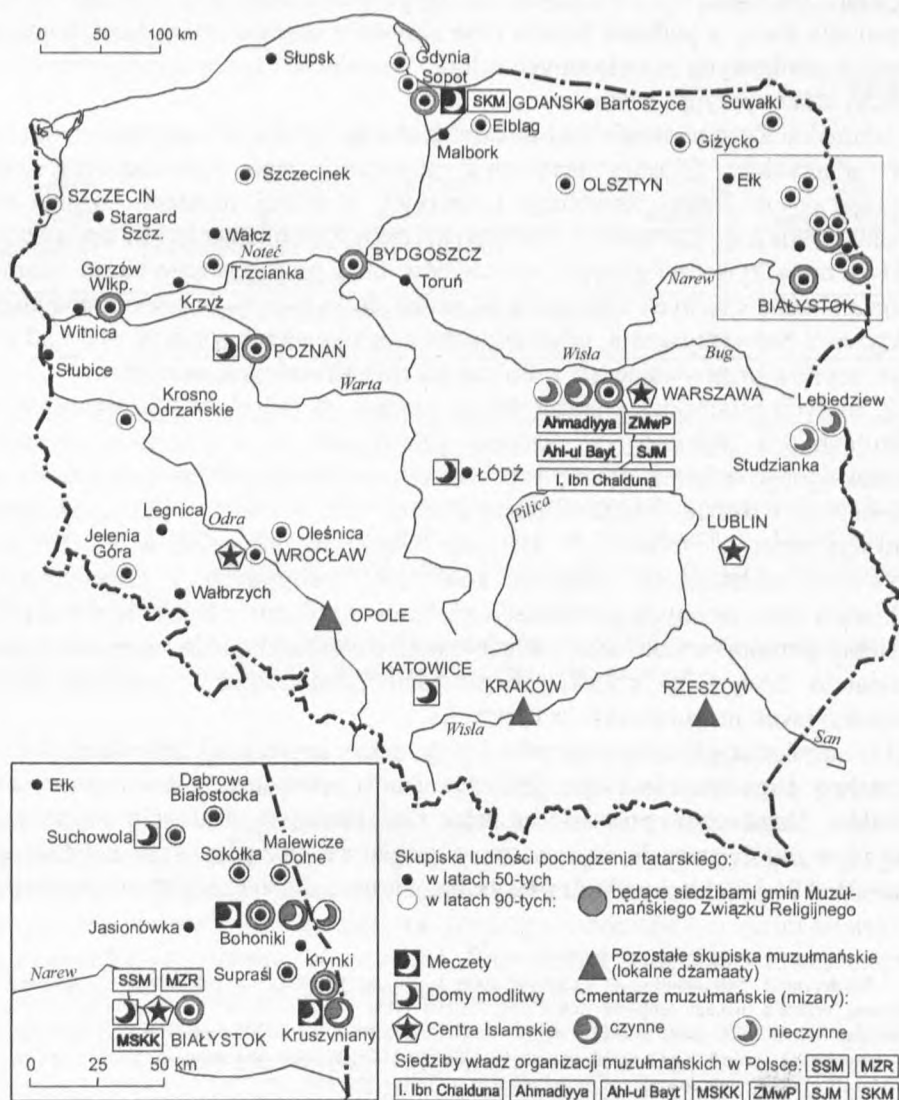
Islamskie Zgromadzenie Ahl-ul Bayt jest z kolei organizacją fundamentalistów islamskich. Główną przyczyną powstania tego zgromadzenia było zwycięstwo w Iranie Rewolucji Islamskiej, z której ideałami członkowie zgromadzenia się utożsamiają. Głównym celem Zgromadzenia jest organizacja i aktywizacja życia religijnego wyznawców oraz propagowanie zasad islamu. Chociaż liczbę wiernych szacuje na 52 osoby, to są to jedynie współpracownicy i aktywiści Stowarzyszenia, gdyż faktycznie opiekę swoją roztacza ono nad ok. 5 tys. szyitów przebywających w Polsce. Skupia głównie konwertytów.

Z tradycji islamskiej wyrasta także, liczące 38 członków, Stowarzyszenie Muzułmańskie „Ahmadiyya”, którego członkowie, w odróżnieniu od zasad ortodoksyjnego islamu, głoszą przekonanie, że założyciel islamskiego ruchu Ahmadiyya – Hazrat Mirza Ghulam Ahmad (1835–1908) – jest mesjaszem. Stowarzyszenie, podobnie jak pozostałe wspólnoty islamskie w Polsce, jest aktywnym uczestnikiem różnych konferencji religijnych i organizatorem wykładów poświęconych problematyce islamu. Aktywnie włącza się również w niesienie pomocy uchodźcom i więźniom muzułmańskim. Stowarzyszenie jest oddziałem brytyjskiej szyickiej organizacji „Ahmadiyya”, uważanej przez ortodoksyjnych muzułmanów za heretycką.

Do najmłodszych, choć najbardziej aktywnych, organizacji islamskich w Polsce należy Liga Muzułmańska. Jest organizacją ortodoksyjnych muzułmanów-sunnitów. Organizacja powstała na bazie nieformalnych struktur o charakterze religijnym, które zaczęli tworzyć na początku lat 90. przybysze z Bliskiego Wschodu. W jej skład wchodzi także członkowie dwóch innych stowarzyszeń

¹⁸ Społeczność muzułmańska w Polsce w 2004 r., po raz pierwszy od zakończenia drugiej wojny światowej, wybrała swojego muftego. Został nim 26-letni Tatar, Tomasz Miśkiewicz, dotychczasowy imam meczetu w Białymstoku, który ukończył wyższe studia teologiczne w Arabii Saudyjskiej, z tytułem szejka. Jego autorytet, choć nie bez zastrzeżeń, uznaje jednak tylko MZR. Nie ma on natomiast akceptacji ze strony Ligi Muzułmańskiej, innej organizacji muzułmańskiej w Polsce, toczącej spór z MZR o swoisty „rząd dusz” i, jak się na ogół sądzi, również o pieniądze, płynące do polskich muzułmanów z Arabii Saudyjskiej i innych krajów arabskich. Należy w tym miejscu powiedzieć, że wybór muftego, kształconego w państwie ortodoksyjnego islamu, miał być receptą na pojednanie wszystkich muzułmanów w Polsce zarówno tych radykalnych, którzy przyjechali do Polski niedawno lub niedawno przeszli na islam, jak i reprezentantów nieortodoksyjnego islamu, głównie Tatarów, zakorzenionych w kraju od stuleci.

islamskich działających w kraju, tj. Stowarzyszenia Studentów Muzułmańskich i Muzułmańskiego Stowarzyszenia Kształcenia Kulturalnego. Członkami Ligi są głównie osoby pochodzenia arabskiego oraz polscy konwertyci na islam, nie ma w niej natomiast Tatarów polskich. Do głównych celów swojej działalności Liga zalicza sprawowanie obrzędów religijnych, naukę zasad islamu, organizowanie konferencji i wykładów, publikację artykułów i książek oraz integrację ze społeczeństwem polskim z zachowaniem tożsamości muzułmańskiej.

Rys. 2. Islam w Polsce (2004 r.)

Źródło: oprac. własne

W Polsce działają także inne organizacje islamskie, nieobjęte ustawą o stosunku państwa do danego Kościoła lub innego związku wyznaniowego oraz ustawą o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Wśród nich największą aktywność wykazuje Stowarzyszenie Studentów Muzułmańskich, będące oddziałem Światowego Stowarzyszenia Studentów Muzułmańskich. Nieformalne początki jego działalności sięgają lat 80. XX w., kiedy to nastąpił wyraźny wzrost aktywności studentów z krajów arabskich uczących się w Polsce w organizowaniu wspólnoty muzułmańskiej. Działalność Stowarzyszenia koncentruje się przede wszystkim na ochronie tożsamości islamskiej i praktyk religijnych wyznawców islamu oraz na pogłębianiu i propagowaniu wiedzy o islamie i kulturze islamskiej zarówno wśród Muzułmanów, jak i wyznawców innych religii. Stowarzyszenie działa w dużych miastach, będących zarazem siedzibami większych skupisk muzułmańskich w Polsce – w Warszawie, Białymstoku, Łodzi, Krakowie, we Wrocławiu, w Poznaniu, Lublinie i na Śląsku.

Pewne wpływy w środowisku muzułmańskim w Polsce ma też Związek Muzułmanów Polskich, zarejestrowany jako stowarzyszenie w 1999 r., choć działający nieformalnie od początku lat 90. Związek założyli polscy i tatarscy uczniowie szkoły koranicznej (medresy) Gazi Husrev Bega w Sarajewie. Głównym celem organizacji jest działalność na rzecz pogłębiania i propagowania religii i kultury islamskiej w Polsce, traktowana również jako swoista reakcja na marazm i bierność, jakie – zdaniem działaczy Związku – zapanowały w tej dziedzinie w środowisku MZR¹⁹.

Pozostałe, działające w kraju organizacje muzułmańskie, to Muzułmańskie Stowarzyszenie Kształcenia Kulturalnego, propagujące wiedzę o religii, kulturze i cywilizacji muzułmańskiej wśród swoich członków i popularyzujące ją wśród innych, prowadzące szkolenia religijne wśród muzułmanów w Polsce, niosące pomoc organizacjom i innym placówkom muzułmańskim (takim jak meczety, centra islamskie) oraz koordynujące powstawanie nowych; Stowarzyszenie Kultury Muzułmańskiej w Rzeczypospolitej Polskiej, działające głównie na terenie Gdańska, organizujące spotkania i wykłady dla muzułmanów i nie-muzułmanów zainteresowanych islamem; Stowarzyszenie Braci Muzułmańskich, skupiające szyitów; a także Instytut Ibn Chalduna, zajmujący się od strony naukowej pogłębianiem i rozpowszechnianiem wiedzy o islamie.

¹⁹ Działające początkowo, od 1998 r., jako Koło Muzułmanów Polskich w Warszawie w strukturze organizacyjnej MZR w RP, w 2000 r. Koło Muzułmanów Polskich zmieniło nazwę na Związek Muzułmanów Polskich.

7. Liczebność i opcje tożsamościowo-pokoleniowe muzułmanów w Polsce

Dzisiaj w Polsce żyje, jak podają różne źródła, od 20 do 30 tysięcy muzułmanów²⁰. Na początku lat 90. ich liczba nie przekraczała jeszcze 5 tys. W okresie blisko 15 lat nastąpił zatem prawie cztero- pięciokrotny wzrost ich populacji.

W tym czasie nastąpiły także dość zasadnicze przeobrażenia w zakresie struktury społeczno-etnicznej tej mniejszości religijnej. Tatarzy przestali stanowić większość wśród muzułmanów w Polsce. W wyniku napływu, głównie na studia, wyznawców islamu z krajów Bliskiego Wschodu, a przede wszystkim państw arabskich (od lat 60. do końca 80. XX w. napłynęło ich ok. 20 tys.), zaczęli oni stopniowo dominować pod względem liczebnym w środowisku muzułmańskim. Część z nich osiedliła się w Polsce na stałe. Zakładając tu swoje rodziny w wielu przypadkach poszerzali grono dotychczasowych współwyznawców. Należy pamiętać także o polskich konwertytach na islam, którzy sukcesywnie dołączają do wymienionych wyżej środowisk, choć nie zawsze udaje im się związać z nową religią na dłużej.

Zróznicowana geneza, wychowanie w innych tradycjach, odmienny sposób zaangażowania w życie religijne i postrzeganie roli islamu w codziennym życiu wiernych, a także niejednakowy stopień afirmowania własnej tożsamości etnicznej oraz niejednakowy charakter zaangażowania w życie grupowe własnej społeczności, pozwala wyróżnić opcje tożsamościowo-pokoleniowe muzułmanów w Polsce.

1. Muzułmanie pochodzenia tatarskiego, czyli osoby, których tożsamość ukształtowała się poprzez wychowanie w kręgu kultury i tradycji tatarskiej. Pozytywny stosunek do swojego pochodzenia etnicznego powoduje u nich akceptację wiary muzułmańskiej i czynienie z niej istotnej składowej własnej świadomości. Specyfika środowiska polskiego, w którym osoby te dojrzewały, a następnie kształtowały swoją dorosłą osobowość, spowodowała, że istotnym elementem ich tożsamości jest identyfikacja z kulturą polską. Ich trwanie przy tradycji tatarsko-muzułmańskiej przejawia się na wiele sposobów, głównie jednak poprzez działalność w Muzułmańskim Związku Religijnym.

2. Muzułmańscy potomkowie dawnych, głównie ekonomicznych, imigrantów. Przekazywana z pokolenie na pokolenie wiara muzułmańska stała się również istotnym elementem ich tożsamości. Osoby te wychowywały się od pokoleń w kręgu zasymilowanej kultury, czego wyrazem w większości przypadków jest silna identyfikacja z kulturą polską. Swoją tradycję islamską podtrzymują oni zarówno w sposób bardzo indywidualny, jak i w ramach

²⁰ Wśród nich, według różnych szacunków, znajduje się: od 2 do 5 tys. Tatarów i osób pochodzenia tatarskiego (według danych Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r. – 447), ok. 16–20 tys. obcokrajowców (w tym ok. 7 tys. z kartą stałego pobytu), a także ok. 2 tys. Polaków-konwertytów na islam.

grupowych form życia religijnego (w różnych organizacjach muzułmańskich działających w Polsce).

3. Pokolenie muzułmańskich imigrantów z lat 60., 70. i 80., którzy przybywali do Polski w celach gospodarczych (przedsiębiorcy), politycznych (przedstawiciele służb dyplomatycznych) i kulturalno-naukowych (pracownicy naukowcy, studenci). Tworzą je osoby, których tożsamość ukształtowała się poprzez wychowanie w kręgu kultury i tradycji muzułmańskiej w krajach swojego urodzenia. Treść ich tożsamości naznaczyły więc wierność tradycji religijnej (będąca niekiedy wynikiem odebrania religijnego wykształcenia) oraz znajomość języka narodowego, głównie arabskiego. Zachowując religię przyjęli jednak wiele wzorców od nowego, polskiego otoczenia, w różnym stopniu wtapiając się w jego tkankę. Kontakt z religią podtrzymują przez zaangażowanie się w działalność różnych instytucji muzułmańskich działających w Polsce.

Wśród spadkobierców tej tradycji islamskiej znajduje się młodsze pokolenie, urodzone już w Polsce. Tworzą je osoby pochodzące głównie z rodzin mieszanych, niekiedy nawet silnie zasymilowanych. Ich identyfikacja z kulturą muzułmańską występuje, w wielu przypadkach, w połączeniu z akceptacją dla własnej polskości. Osoby te, wychowane w kręgu dwóch kultur, w różnym stopniu znają i wcielają w życie założenia religii muzułmańskiej, niekiedy nie poznawszy dobrze tego, co jest źródłem jej istnienia w odniesieniu do starszych pokoleń, tj. języka arabskiego. W grupie tej znajdują się wreszcie najmłodsze osoby, dzieci, które, w przeciwieństwie do swoich starszych kolegów, już od najmłodszych lat wychowują się w kręgu kultury muzułmańskiej, tworzonej również przez muzułmańskie instytucje kulturalno-oświatowe.

4. Pokolenie muzułmańskich imigrantów z lat 90., przybywających do Polski głównie w celu podjęcia nauki na tutejszych uczelniach. Tworzą je – podobnie jak w przypadku wcześniejszej migracji – osoby, których tożsamość religijna ukształtowała się poprzez wychowanie w kręgu kultury i tradycji muzułmańskiej w krajach swojego pochodzenia. Treść ich tożsamości naznaczyły silne poczucie przynależności etnicznej, zachowanie wierności tradycji religijnej oraz znajomość języka liturgicznego, tj. arabskiego, który jest dla wielu z nich językiem ojczystym. W przeciwieństwie jednak do wcześniej osiedlonych imigrantów nie wykazują oni na ogół postaw asymilacyjnych, zachowując także dystans wobec organizacji o najdłuższej tradycji w środowisku polskich muzułmanów, jaką jest Muzułmański Związek Religijny. Skupiają się natomiast raczej w instytucjach o najkrótszym stażu w Polsce – Lidze Muzułmańskiej, Stowarzyszeniu Studentów Muzułmańskich i Muzułmańskim Stowarzyszeniu Kształcenia Kulturalnego.

5. Muzułmańscy uchodźcy – stanowią najbardziej zróżnicowaną pod względem etnicznym (Czeczeni, Bośniacy, mieszkańcy Afganistanu, Pakiści, Iracy, Irakijczycy, Uzbeki, Somalijszczycy, Palestyńczycy i in.), jak i położenia prawnego grupę. W zależności od kraju, z którego pochodzą, wyznają bardziej (Afganistan) lub mniej (Bośnia i Hercegowina) ortodoksyjną wersję islamu. Ze względu na toczącą się wobec nich procedurę nadania statusu uchodźcy

(w oczekiwaniu na decyzję przebywają w ośrodku dla uchodźców) nie mają możliwości uczestnictwa w aktywnym życiu religijnym istniejących w Polsce instytucji muzułmańskich. Zmiana sytuacji następuje wraz z nadaniem wspomnianego statusu, choć nie zawsze ułatwia on rozpoczęcie aktywności religijnej. Na przeszkodzie stają bowiem podstawowe problemy związane z integracją uchodźców, z którymi, aby nie stać się bezdomnymi, bezrobotnymi i wykluczonymi poza nawias społeczny, muszą się oni w pierwszej kolejności uporać (m. in. znalezienie mieszkania, pracy, nauka języka polskiego). Uchodźcy stanowią ponadto grupę o wyjątkowo zmiennym składzie liczebnym, gdyż nabycie Dokumentu Podróży, potwierdzającego ich nowy status, daje im także możliwość opuszczenia Polski, z czego wielu korzysta.

6. Polscy konwertyci na islam, czyli osoby, których tożsamość ukształtowała się poprzez wychowanie w kręgu kultury i tradycji polskiej. Treść ich tożsamości naznaczyły wychowanie w innej, głównie chrześcijańskiej, tradycji religijnej (wiążące się na ogół z przyjęciem w przypadku katolików wszystkim sakramentów) bądź też postawa typowo areligijna. Początkowo osoby te poszukiwały na ogół indywidualnych form własnego zaangażowania religijnego oraz samodzielnie zgłębiały istotę nowej religii. Ugruntowana afirmacja dla nowej religii znalazła następnie swój wyraz w podjęciu działań na rzecz środowiska muzułmańskiego w Polsce (m. in. w Lidze Muzułmańskiej, Stowarzyszeniu Jedności Muzułmańskiej, Islamskim Zgromadzeniu Ahl-ul Bayt, Stowarzyszeniu Muzułmańskim „Ahmadiyya”).

8. Przyszłość islamu w Polsce – model „tatarsko-europejski” czy model „arabsko-bliskowschodni”?

W ostatnich latach coraz liczniej przyjeżdżają do Polski nowe grupy wyznawców islamu, co, wydaje się w sposób nieunikniony prowadzić do zmiany ukształtowanej przez lata proporcji wewnątrz tutejszej mniejszości muzułmańskiej. Dochodzi także w pewnym sensie do zderzenia dwóch modeli i wizji islamu w Polsce. Z jednej strony znajdują się reprezentanci modelu – nazwać można by go – „tatarsko-europejskiego” – umiarkowanego, zakorzenionego w Polsce od wieków, z drugiej – reprezentanci modelu „arabsko-bliskowschodniego”, ortodoksyjnego, tworzonego przez tych, którzy przybyli do Polski niedawno lub też niedawno przeszli na islam (tab. 3).

Tabela 3

Wybrane elementy różnicujące modele tradycji muzułmańskiej w Polsce

Kryterium (dziedzina)	Wybrane elementy	Model „tatarsko-europejski”	Model „arabsko-bliskowschodni”
Religijne	poziom wiedzy religijnej	zróznicowany (na ogół niski, ograniczający się głównie do znajomości na pamięć <i>Koranu</i> i najważniejszych modlitw)	wysoki
	znajomość języka arabskiego	słaba (na ogół odczytywanie tekstów arabskich bez zrozumienia ich treści)	zróznicowana (bardzo dobra u imigrantów)
	liczba duchownych	niedostateczna	wystarczająca
	język liturgiczny	arabski, choć niektóre wyjaśnienia w języku polskim lub w gwarze polsko-białoruskiej	arabski
	postawa w zakresie przestrzegania zasad wiary	umiarkowana	ortodoksyjna
Społeczno-ekonomiczne	miejsce zamieszkania	zróznicowane wielkością i skupiskiem miejskim i wiejskim	duże miasta (głównie ośrodki akademickie)
	działalność zawodowa	różnorodna, z udziałem działalności rolniczej	różnorodna, bez udziału działalności rolniczej
	poziom wykształcenia	zróznicowany	wysoki (inteligencja)
	język używany w codziennych kontaktach	polski, gwara polsko-białoruska	arabski, angielski, polski i inne
	poczucie tożsamości narodowej (etnicznej)	polskie, tatarskie, polsko-tatarskie, tatarsko-polskie; silna identyfikacja tożsamości etnicznej z religią	łączone z narodem kraju pochodzenia
	status mniejszości	grupa etniczna, grupa etnograficzna, grupa etniczno-wyznaniowa, grupa etnograficzno-wyznaniowa	mniejszość narodowa, grupa narodowościowo-wyznaniowa

Źródło: oprac. własne.

Wiele wskazuje na to, że islam, od wieków kształtowany w Polsce – „zeuropeizowany”, mający swoją „tutejszą” specyfikę, ustąpi miejsca przeszczeniemu w ostatnich latach na grunt krajowy islamowi „bliskowschodniemu”, z całą jego ortodoksją, tym bardziej że nawet polskim konwertytom zdecydowanie bliżej jest do tej wersji islamu niż do jego rodzimego odpowiednika. Może jednak dojść do sytuacji, gdy model islamu w Polsce będzie, mimo wszystko, pewną wypadkową jego rodzimej i bliskowschodniej specyfiki, co w perspektywie wejścia Turcji do Unii Europejskiej, może być, szczególnie dla nieufnych wobec tej religii, przykładem pogodzenia wierności wartościom islamu z wyzwaniami współczesnej cywilizacji.

LITERATURA

- Bohdanowicz L., Chazbijewicz S., Tyszkiewicz J., 1997, *Tatarzy muzułmanie w Polsce*, „Rocznik Tatarów Polskich” [Gdańsk].
- Borawski P., Dubiński A., 1996, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa.
- Drozd A., 2003, *Współczesne oblicze kultury Tatarów Rzeczypospolitej*, [w:] A. Abbas (red.), *Zagadnienia współczesnego islamu*, Wyd. UAM, Poznań 2003, s. 41–60.
- Dziekan M. M., 1998, *Kulturowe losy Tatarów polsko-litewskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1–2 (185–186), s. 78–83.
- Dziekan M. M., 2000, *Tatarzy – polscy muzułmanie*, „Jednota”, 8–9 (rocznik 44), s. 41–43.
- Konopacki M., 1962, *O muzułmanach polskich*, „Przegląd Orientalistyczny”.
- Miśkiewicz A., 1993, *Tatarska legenda. Tatarzy polscy 1945–1990*, Białystok.
- Rykała A., 2004, *The position of religious minorities in Poland at the moment of accession to the EU*, [w:] J. Kitowski (red.), *Central and Eastern Europe at the threshold of the European Union – an opening balance*, „Geopolitical Studies”, [IGiPZ PAN Warszawa], vol. 12, , s. 479–494.
- Rzepecka A. E., 2001, *Małżeństwa Polek z wyznawcami islamu. Analiza czynników wpływających dezintegrująco na związki heterogeniczne*, [w:] D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka (red.), *Być kobietą w Oriencie*, Wyd. Akademickie DIALOG, Warszawa, s. 176–201.
- Warمیńska K., 1999, *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków.
- Wyznania religijne Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002*, 2003, GUS, Warszawa.
- <http://www.unhcr.pl/>

MUSLIMS IN POLISH HISTORY AND AREA

Today's Poland is home to some 20–30 thousand Muslims, up from 5,000 in the early 1990s. This 15-years period saw 4–5-fold increase in the number of Muslims accompanied by changes in their socio-ethnic structure. Tatars ceased to represent the majority of Muslims in Poland. As a result of an influx of Muslims from the Near East and Arabic countries (some 20,000 from the 1960s to the late 1980s), mainly for studies, this group gradually gained numeric superiority within the Muslim circles. Some of them took up permanent residence in Poland and set up families thus enlarging the Muslim community. Polish converts should be also taken into account, although often their contacts with Islam are short-lived.

dr Andrzej Rykała

Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych